

تاریخ دریافت: ۱۳۹۳/۲/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۳/۵/۱۷

فصل نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود

سال هشتم، شماره ۳۲، زمستان ۱۳۹۳

بررسی وضعیت حیطه‌های مختلف انتظار فرج در دانشجویان و رابطه آن با ویژگی‌های جمعیت‌شناختی

اعظم مرادی*

سید محمد قلمکاریان**

چکیده

مسئله مهدویت و اندیشه ظهور مهدی موعود علیه السلام در آخرالزمان، در دین مبین اسلام مسئله‌ای اصیل، ریشه دار و با سابقه است که هرگز با گذشت زمان، کهنه و فرسوده نمی‌شود. با توجه به لزوم شناخت امام عصر علیه السلام در مذهب شیعه و به‌ویژه در کشور ما، پژوهش حاضر به بررسی میزان انتظار فرج، حیطه‌های مختلف آن و رابطه‌اش با ویژگی‌های جمعیت‌شناختی در دانشجویان دانشگاه‌های پیام نور استان چهارمحال و بختیاری پرداخته است.

روش پژوهش، توصیفی از نوع پیمایشی است و برای نمونه‌گیری از روش خوشه‌ای چندمرحله‌ای استفاده شده است. به این ترتیب که با انتخاب تصادفی پنج دانشگاه پیام نور شهرکرد، بروجن، فارس، فرخ شهر و گندمان - که تعداد دانشجویان آن‌ها در مجموع ۱۵۱۷۵ نفرند - به تناسب تعداد دانشجویان آن‌ها ۳۶۲ نفر را برگزیدیم. ابزار اندازه‌گیری، شامل پرسش‌نامه سنجش انتظار فرج و پرسش‌نامه مشخصات جمعیت‌شناختی شامل جنسیت، وضعیت تأهل، سن، رشته تحصیلی، وضعیت اقتصادی و دانشگاه

* استادیار روان‌شناسی دانشگاه پیام نور.

** مربی علوم تربیتی دانشگاه پیام نور «نویسنده مسئول» (smghalamkarian@yahoo.com).

است. پایایی پرسش‌های سنجش انتظار فرج از طریق ضریب آلفای کرونباخ ۰/۸۶ برآورد شده است. داده‌های گردآوری شده با استفاده از آزمون نرمال استاندارد، تی مستقل زوجی و آنالیز واریانس تجزیه و تحلیل گردیده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد انتظار ظهور در بین دانشجویان از سطح متوسط بالاتر است و آن‌ها منتظر ظهور حضرت هستند. در میان حیطة‌های گوناگون انتظار فرج، بیشترین درصد پاسخ‌های موافق و کاملاً موافق دانشجویان به اهمیت داشتن سلامتی و آرامش حضرت اختصاص دارد. از میان متغیرهای جمعیت‌شناختی دانشجویان، تنها جنسیت، سن و دانشگاه با میزان انتظار فرج آن‌ها دارای رابطه‌ای معنادار است.

واژگان کلیدی

انتظار فرج، حیطة‌های گوناگون انتظار، ویژگی‌های جمعیت‌شناختی، دانشجویان.

مقدمه

﴿إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ﴾؛ (غافر: ۵۱)

ما به یقین پیامبران خود و کسانی را که ایمان آورده‌اند، در زندگی دنیا و (در آخرت) روزی که گواهان به پا می‌خیزند یاری می‌دهیم.

امروزه اوضاع آشفته جهان مردم را به وحشت انداخته و جنگ‌های سرد و گرم، مسابقه تسلیحاتی، صف آرایی قدرتمندان و... جهانیان را خسته و فرسوده کرده است. محرومیت روزافزون طبقه ضعیف، استمداد گرسنگان جهان و گسترش فقر و بی‌کاری وجدان‌های زنده و دل‌های حساس را پریشان کرده است. همه ادیان الهی از همان آغاز، منادی ظهور منجی موعود بوده‌اند. پیامبران آسمانی همواره از فرا رسیدن عصری طلایی که تحقق بخش وعده الهی است، خبر داده‌اند. اما در دین اسلام به طور خاص، آموزه مهدویت و فرهنگ منبعت از آن قدمتی به اندازه ظهور اسلام دارد و مؤمنان همواره به آن بشارت داده شده‌اند. مسلمانان آگاه به ویژه شیعیان از یأس و ناامیدی دوری گزیده و به عاقبت و سرنوشت خود خوش بین هستند. آنان در انتظار روز موعود اسلام و مدینه فاضله آن روزشماری می‌کنند و عاقبت را کار از آن مردم نیک کردار می‌دانند.

در تمام ادیان و مذاهب مختلف جهان، از مُصلحی که در آخرالزمان ظهور خواهد کرد و به جنایت‌ها و خیانت‌های ضد انسانی خاتمه خواهد داد و شالوده حکومت واحد جهانی را بر اساس عدالت و آزادی واقعی بنیان خواهد نهاد، سخن به میان آمده و تمام پیامبران و

سفیران الهی در این زمینه به مردم با ایمان جهان، نویدهایی داده‌اند. انتظار فرج، انتظار گشایش و پیروزی حکومت عدل، بر حکومت‌های کفر و بیداد، به رهبری ولی عصر علیه السلام است. پس انتظار فرج، انتظار تحقق یافتن آرمان‌های بزرگ عدالت‌خواهی، اصلاح‌طلبی و ظلم‌ستیزی به شمار می‌آید (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۸۵).

بشر باید بفهمد که معرفت به امام زمان علیه السلام تنها راه رهایی او از چالش‌های جهان بشری است و وقتی چنین معرفتی را پیدا کند، مهر و محبت او به امام زمان علیه السلام بیشتر خواهد شد. در نتیجه، انتظار و آماده‌سازی فردی و اجتماعی نیز به وجود می‌آید و انسان را در راه زمینه‌سازی برای فرج امام زمان علیه السلام یاری خواهد کرد (داوودی، ۱۳۹۰: ۱۲۰).

مسئله مهدویت یکی از مسائلی است که در خط مشی مبارزاتی مسلمانان شیعه از جایگاهی ویژه برخوردار است و از سوی دیگر، دور ساختن جوانان از مهدویت در صدر لیست سیاه نظام سلطه و مخالفان قرار گرفته است. مسئله مهدویت و اندیشه ظهور مهدی موعود در آخرالزمان در آیین مبین اسلام مسئله‌ای اصیل، ریشه‌دار و با سابقه است که هرگز با گذشت زمان کهنه و فرسوده نمی‌شود. با آن که از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله تاکنون چهارده قرن می‌گذرد، نه تنها از فروغ این عقیده کهن کاسته نشده، بلکه عشق سوزان بشر نسبت به وجود مقدس حضرت مهدی بیشتر و بیشتر شده است (هاشمی شهیدی، ۱۳۸۰: ۳).

طرح مسئله

انتظار فردایی نکوتر، مطلوب فطری و خواست مشترک تمام انسان‌هاست و زمان و مکان نمی‌شناسد و به هیچ قوم و گروهی اختصاص ندارد و آن را هر وقت، در هر جا و در میان تمام اقوام و ملل می‌توان شناخت (داوودی، ۱۳۸۵). امروزه بشر در سراسر عالم و در میان تمام ادیان و مذاهب به دنبال رسیدن به آرزویی بزرگ است. رسیدن به این آرزو، نقطه اتصال و اشتراک میان تمام انسان‌هاست و آن رسیدن به آرمان شهر موعودی است که اساس قوانین آن عدالت و برابری است و برگرسی حکمرانی آن، انسانی فرهیخته و عادل جای گرفته که واسطه بین آسمان و زمین و خلیفه و جانشین خداوند در زمین است (جزایری، ۱۳۸۹: ۵۰). اعتقاد به مهدی علیه السلام تنها یک باور اسلامی با رنگ خاص دینی نیست؛ بلکه افزون بر آن، عنوانی برای خواسته‌ها و آرزوهای همه انسان‌ها با مذاهب گوناگون و منعکس‌کننده الهام فطری آن‌هاست. انسان‌ها با همه اختلاف‌هایشان در عقیده و مذهب، دریافته‌اند که با فرا رسیدن روز موعود، هدف نهایی و مقصد بزرگ رسالت‌های آسمانی تحقق می‌یابد (فاضلی‌نیا، ۱۳۸۸). به

رغم برخی اختلافات، اصل اعتقاد به مهدویت از آموزه‌های مسلم اسلامی است. روایات بسیاری از رسول خدا ﷺ و دیگر امامان معصوم علیهم‌السلام در این باره نقل شده است (هاشمی، ۱۳۸۹). انتظار فرج یکی از ارکان اساسی مذهب شیعه به شمار می‌آید (گوهری و دیمه‌کارگراب، ۱۳۸۹). «انتظار» از ریشه «نظر» می‌آید. برخی بر این باورند که در مفهوم انتظار، امید به آینده و فردای بهتر مستتر است که این امر ریشه در یک ویژگی فطری دارد و آن کمال‌گرایی انسان است (شفیعی سروستانی، ۱۳۸۴: ۱۱۵). امید به تحقق یک کل جهانی انسانی، در روایات اسلامی «انتظار فرج» خوانده شده است (جزایری، ۱۳۸۹: ۵۰). این انتظار در دین اسلام بیشتر درباره انتظار امام عصر علیه‌السلام و دولت کریمه ایشان به کار رفته و از دو عنصر «نفی» و «اثبات» تشکیل شده است. عنصر «نفی» همان بیگانگی با وضع وجود و عنصر «اثبات» خواهان وضع بهتر بودن و تلاش برای تحقق آن است (گوهری و دیمه‌کارگراب، ۱۳۸۹).

انتظار به معنای امید به آینده‌ای سعادت‌آفرین است که همگان در آن، از فساد و ناحقی‌ها نجات یابند و نیز به معنای چشم به راه بودن برای تحقق عدل و برقراری نظام عدل الهی است. اصل انتظار فرج از یک اصل کلی اسلامی و قرآنی دیگر استنتاج می‌شود و آن اصل حرمت یأس از روح الله است. انتظار یعنی لحظه به لحظه، آن به آن و ثانیه به ثانیه چشم به راه و متوقع مقدم یار باشیم. انتظار یا آینده‌نگری به حالت کسی گفته می‌شود که از وضع موجود ناراحت است و برای ایجاد وضع بهتر تلاش می‌کند (مکارم شیرازی، ۱۳۸۶: ۸۵). انتظار، داشتن توقع خاص از زمان است؛ انتظار یعنی درست از کار درآمدن محاسبات. انتظار در مکتب شیعه، علاوه بر این که نوعی امید به آینده است، چشم به راه رویدادی بزرگ و تحولی عمیق بودن است؛ چرا که طی شدن فاصله میان غیبت و ظهور پدیده‌ای عادی نیست، بلکه حادثه‌ای به وسعت تاریخ بشر است (شرفی، ۱۳۸۲).

انتظار فرج نقش زیادی در اصلاح فرد و جامعه دارد. شیعیان بر این باورند که تنها درمان دردهای بشر، رو آوردن به اسلامی است که در آن، امام زمان علیه‌السلام به روشنی الگوی رفتاری تلقی شود و همه دعوت‌ها، کوشش‌ها و خروش‌ها در جهت احیای آموزه‌های کتاب خدا و عترت پیامبر قرار گیرد (صدر، ۱۳۵۶). این باور اگر به مفهوم واقعی درباره فرد و جامعه اجرا شود عاملی مهم در تربیت، خودسازی، تحرک و امید و سبب اصلاح فرد و جامعه خواهد بود (گوهری و دیمه‌کارگراب، ۱۳۸۹).

مجموعه روایاتی که از «انتظار» سخن گفته‌اند به دو دسته کلی تقسیم می‌شوند. دسته اول، روایاتی است که به انتظار فرج و گشایش، به صورت عام و کلی اشاره کرده است و دسته

دوم، روایاتی که درباره فرج قائم آل محمد علیه السلام و ظهور آخرین مصلح جهانی و موعود است. رسول اکرم می فرماید:

أَفْضَلُ أَعْمَالِ أُمَّتِي أَنْتِظَارُ الْفَرَجِ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ؛ (صدر، ۱۳۵۶)

برترین عمل امت من، انتظار فرج از جانب خدای بلندمرتبه است.

و در جایی دیگر در فضیلت امت منتظر در آخرالزمان فرموده است:

ای علی، شگفت‌انگیزترین مردم از نظر ایمان و والاترین آنان از نظر یقین، قومی در آخرالزمان هستند که پیامبر را درک نکرده‌اند و حجت خدا در میان آنان پنهان شده و آنان به مرکب سیاه روی کاغذ ایمان آورده‌اند. (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲، ۱۲۵)

برای حالت انتظار فرج، انواعی وجود دارد که در این جا به عنوان حیطه‌های مختلف انتظار مطرح می‌شود:

۱. انتظار فرج برای گشایش امور شخصی و خانواده؛
  ۲. انتظار برای گشایش در امور مؤمنان؛
  ۳. انتظار برای گشایش امور آحاد انسانی؛
  ۴. انتظار برای گشایش امور جامدات، گیاهان و حیوانات؛
  ۵. انتظار برای گشایش امر انبیا و اولیا؛
  ۶. انتظار برای گشایش در امور آل محمد علیهم السلام؛
  ۷. انتظار برای گشایش امور فرشتگان و ملکوتیان؛
  ۸. انتظار برای گشایش در امور امام زمان علیه السلام که انتظار واقعی ظهور، برای گشایش غصه‌ها و دردهای خود امام زمان علیه السلام و شادمانی قلب آن بزرگوار است؛ زیرا قلب ایشان در دوران غیبت نقطه مرکزی بزرگ‌ترین دردهاست (نیلی پور، ۱۳۸۷: ۶۵-۶۸).
- از سوی دیگر، جوانان در شکل دهی آینده مطلوب جامعه انسانی نقشی محوری دارند. ترویج و گسترش اندیشه مهدویت در جامعه از وظایف منتظران و شیفتگان امام مهدی علیه السلام است. این وظیفه و تکلیف اگرچه درباره عموم افراد جامعه از حساسیت و اهمیت خاصی برخوردار است، اما درباره نسل جوان و نوجوان، اهمیتی فوق العاده و حساسیتی مضاعف دارد. یکی از دلایل اهمیت این مسئله، نقش‌پذیری و تأثیرپذیری آسان‌تر و بهتر قشر جوان در مسائل تربیتی و دینی است. به طور قطع برای آینده کشور، جوانان صاحب شور، احساس، تحرک و تابندگی سرنوشت‌ساز هستند. جوانان درصدد اظهار وجود، رشد شخصیت و ترقی در عرصه‌های حیات فردی و اجتماعی برمی‌آیند. آنان با عشق به حضرت مهدی علیه السلام می‌توانند

امواجی سهمگین رقم زده و توفان‌ها برپا کنند. جوان درکنار شور و احساس صاحب تفکر و اندیشه است و ذهنی تحلیل‌گر دارد؛ درست را از نادرست بازمی‌شناسد و به بایدها و نبایدها می‌رسد. این امر به‌ویژه درباره دانشجویان مصداق دارد؛ زیرا دانشجوی در پی حقیقت‌جویی است و دانشگاه یکی از مکان‌های مهم اندیشه‌ورزی به‌شمار می‌آید.

با توجه به این ویژگی‌های خاص جوانان، دور ساختن آن‌ها از مهدویت در صدر فهرست سیاه نظام سلطه قرار گرفته است (حسین‌زاده و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۳۰). مسئله پایان جهان - که امروزه به شدت از سوی جهان غرب با هجمه تبلیغی سنگین به اشکال مختلف پیش کشیده می‌شود - بیشتر نسل جوان را هدف قرار داده است. در نتیجه غفلت از نوع نگاه قشر جوان به آینده جهان می‌تواند عامل نگرانی باشد؛ زیرا جوانان، آینده‌ساز جامعه هستند و در صورت احساس نیاز، لازم است برای این قشر از جامعه برنامه‌ای ویژه طراحی شود (نیک‌پناه و همکاران، ۱۳۹۱). طبیعتاً در این میان دانشجویان به دلیل نقش تعیین‌کننده آن‌ها در سرنوشت جامعه، حتی بیش از سایر افراد مورد توجه قرار می‌گیرند و به‌روی آن‌ها سرمایه‌گذاری می‌شود.

از سوی دیگر، توجه نکردن به مسئله تربیت اجتماعی زن منتظر سبب شده است صرف‌نظر از عده‌ای محدود، اکثر بانوان در زمینه انتظار فعال برای ظهور، تلاش چندانی از خود نشان ندهند و بیشتر به ابراز احساس عاطفی درباره امام زمان عجل‌الله فرجه بسنده کنند. برخی دیگر نیز با وجود فهم ضمنی از لزوم تلاش در امر تربیت و اصلاح خود و جامعه، به علت ضعف در شناخت ماهیت و کیفیت حضور و فعالیت‌های اجتماعی زمینه‌ساز ظهور، ناخواسته به انجام اموری کم‌فایده و گاه زیان‌بخش در جامعه اقدام می‌کنند؛ در صورتی که در فرهنگ اصیل مهدوی، توجه به بعد اجتماعی زنان نه تنها مورد توجه است، بلکه برای این امر، با نگاه به آرمان‌های فرد و جامعه در عصر غیبت که از آن به‌عنوان آمادگی و زمینه‌سازی برای ظهور مهدی موعود عجل‌الله فرجه یاد می‌شود؛ به لحاظ روح تعالیم اسلامی، تعریف، ضوابط و چارچوب خاصی در نظر گرفته شده است تا تربیت اجتماعی زن بر اساس آن انجام گیرد (ملایی، ۱۳۹۲).

درباره انتظار فرج و عوامل مؤثر بر آن به‌ویژه در جوانان، مقالات پژوهشی کمی منتشر شده است. از معدود پژوهش‌ها در این باره، پژوهش حسین‌زاده و همکاران (۱۳۸۸: ۱۲۹) است که بر روی جوانان ۱۵-۲۹ ساله شهر تهران انجام شد و نتایج آن نشان داد که درباره ایمان و باور به مهدی میانگین به دست آمده کمی بزرگ‌تر از سطح متوسط و درباره انتظار ظهور نیز میانگین به دست آمده، بزرگ‌تر از سطح متوسط است و اکثر اعضای گروه نمونه، گونه‌های

شناخت حضرت مهدی عج را صحیح پاسخ داده بودند و بیشترین تعداد آن‌ها فلسفه ظهور را آشکار شدن حق و از بین رفتن باطل، تشکیل حکومت واحد جهانی و اجرای دین خدا ذکر کرده بودند. میانگین نمره مؤلفه انتظار ظهور در جوانان تهرانی ۳/۴۲ بود. نتایج پژوهش یزدخواستی و همکاران (۱۳۹۱) نیز که بر روی دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم انجام گرفت نشان داد که بیشتر دانش‌آموزان به پرسش‌های مربوط به شناخت امام زمان عج پاسخ‌هایی درست داده‌اند. میانگین نمرات مربوط به ایمان و باور قلبی به مهدی عج انتظار ظهور، فلسفه غیبت و فلسفه ظهور نیز بالاتر از حد متوسط بود. میانگین نمره مؤلفه انتظار ظهور در دانش‌آموزان قمی ۴/۰۴ بود.

حال با توجه به اهمیت ویژگی‌های فکری و عاطفی دوران جوانی در تقویت انتظار فرج و هدف ته‌اجم فرهنگی قرار گرفتن جوانان و با عنایت به این که به دلیل حقیقت‌جویی دانشجویان و محل اندیشه‌ورزی بودن دانشگاه، اهمیت تقویت انتظار فرج در دانشجویان حتی بیشتر از سایر جوانان است و نظر به این که در تقویت فرهنگ مهدوی و ترویج انتظار فرج، بانوان، به اندازه آقایان مورد توجه قرار نگرفته‌اند و نیز از آن‌جا که درباره انتظار فرج و به‌ویژه عوامل مؤثر بر آن، پژوهش‌های اندکی منتشر شده است، هدف پژوهش حاضر، بررسی وضعیت انتظار فرج و حیطة‌های مختلف آن در دانشجویان و نیز بررسی رابطه ویژگی‌های جمعیت‌شناختی با انتظار فرج دانشجویان دانشگاه‌های پیام نور استان چهارمحال و بختیاری است.

سؤالات این پژوهش عبارت‌اند از:

۱. میزان انتظار فرج امام زمان عج در میان دانشجویان پیام نور استان چهارمحال و بختیاری چقدر است؟

۲. وضعیت حیطة‌های مختلف انتظار فرج در دانشجویان چگونه است؟

۳. آیا هر یک از متغیرهای جمعیتی جنسیت، وضعیت تأهل، سن، رشته تحصیلی، وضعیت

اقتصادی و دانشگاه تأثیر معنادار بر انتظار فرج دانشجویان دارند؟

روش پژوهش

با توجه به این که موضوع پژوهش به بررسی میزان انتظار فرج، حیطة‌های مختلف آن و رابطه آن با ویژگی‌های جمعیت‌شناختی آن می‌پردازد، پژوهش حاضر، توصیفی از نوع پیمایشی است که به صورت میدانی در دانشگاه‌های پیام نور استان چهارمحال و بختیاری

انجام گرفته است. پژوهش توصیفی شامل مجموعه روش‌هایی است که هدف آن‌ها توصیف شرایط یا پدیده‌های مورد بررسی است (سرمد و بازرگان، ۱۳۷۶: ۸۲).

جامعه آماری، نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری این پژوهش را همه دانشجویان دانشگاه‌های پیام نور استان چهارمحال و بختیاری در سال ۱۳۹۲ تشکیل می‌دهند. گفتنی است استان چهارمحال و بختیاری در نیم سال دوم سال تحصیلی ۹۱-۹۲ در مجموع دارای ۱۱ دانشگاه پیام نور بود. حجم نمونه آماری این پژوهش، مطابق جدول مورگان برای جوامع آماری با حجم بین ده هزار تا پانزده هزار برابر ۳۷۰ در نظر گرفته شده است. در مرحله بعد، از هر یک از پنج دانشگاه مذکور به نسبت تعداد دانشجویان آن به روش تصادفی ساده نمونه‌گیری شد. مجموع دانشجویان این پنج دانشگاه ۱۵۱۷۵ نفر بود که تعداد آن‌ها به تفکیک دانشگاه در جدول ۱ آمده است.

جدول ۱. دانشجویان دانشگاه‌های پیام نور استان چهارمحال و بختیاری در نیم سال دوم سال تحصیلی ۹۱-۹۲

ردیف	نام دانشگاه	تعداد کارکنان
۱	پیام نور شهرکرد	۷۷۲۸
۲	پیام نور بروجن	۳۰۲۹
۳	پیام نور فارسان	۲۳۸۶
۴	پیام نور گندمان	۹۷۰
۵	پیام نور فرخ شهر	۸۸۰
	جمع	۱۵۱۷۵

منبع: دانشگاه پیام نور استان چهارمحال و بختیاری

جدول ۲ نیز توزیع فراوانی و درصد فراوانی دانشجویان بر حسب ویژگی‌های جمعیت‌شناختی را نشان می‌دهد.

جدول ۲: توزیع فراوانی و درصد فراوانی دانشجویان بر حسب ویژگی‌های جمعیت‌شناختی مورد بررسی

درصد فراوانی	فراوانی	شاخص‌های آمار توصیفی	
		سطح متغیر	متغیر
۶۴/۴	۲۳۳	دختر	جنسیت
		پسر	
		جمع	
۷۴/۶	۲۷۰	مجرد	وضعیت تأهل
		متاهل	
		جمع	
۳۵/۶	۱۲۹		
۱۰۰	۳۶۲		
۲۵/۴	۹۲		
۱۰۰	۳۶۲		

درصد فراوانی	فراوانی	شاخص‌های آمار توصیفی	
		سطح متغیر	متغیر
۲۵/۷	۹۳	۱۸-۲۰	سن
۴۶/۱	۱۶۷	۲۱-۲۴	
۱۹/۳	۷۰	۲۵-۲۷	
۸/۸	۳۲	بیشتر از ۲۷ سال	
۱۰۰	۳۶۲	جمع	
۶۰/۸	۲۲۰	علوم انسانی	رشته تحصیلی
۱۷/۴	۶۳	مهندسی	
۲۱/۸	۷۹	علوم پایه	
۱۰۰	۳۶۲	جمع	

ابزار اندازه‌گیری

پرسش‌نامه انتظار فرج مورد استفاده در این پژوهش از خرده‌مقیاس هفت سؤالی انتظار ظهور پرسش‌نامه سنجش انتظار فرج حسین زاده و همکاران (۱۳۸۸) و یک خرده‌مقیاس شش سؤالی درباره حیطه‌های مختلف فرج تشکیل شده است. حسین زاده و همکاران در پژوهش خود برای سنجش انتظار فرج جوانان ۱۵ - ۲۹ ساله تهرانی از پرسش‌نامه محقق ساخته شامل ۳۲ پرسش و چهار خرده‌مقیاس استفاده کرده‌اند که یکی از خرده‌مقیاس‌های آن، انتظار ظهور است. آنان پس از انجام مطالعه مقدماتی و تعیین واریانس پرسش‌ها از طریق ضریب آلفای کرونباخ، پایایی آن را ۰/۸ به دست آورده‌اند. روایی محتوایی آن نیز توسط چند نفر از اساتید و متخصصان حوزه علوم دینی تأیید شده است.

پرسش‌نامه انتظار فرج مورد استفاده در این پژوهش، بر اساس طیف لیکرت پنج گزینه‌ای (کاملاً موافقم، موافقم، تا حدودی موافقم، مخالفم و کاملاً مخالفم) نمره‌گذاری می‌شود. در پژوهش حاضر، پایایی این پرسش‌نامه با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ برابر ۰/۸۶ به دست آمد. روایی محتوایی آن نیز توسط چند نفر از اساتید حوزه و دانشگاه تأیید شد.

روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های پژوهش

در این پژوهش، برای تجزیه و تحلیل داده‌ها در قسمت آمار توصیفی، از شاخص‌های میانگین و انحراف معیار و در قسمت تحلیل استنباطی از آزمون‌های نرمال استاندارد، تی

مستقل زوجی و آزمون تحلیل واریانس یک‌راهه استفاده شده است. در جدول ۳، میانگین و درصد پاسخ به پرسش‌های مربوط به پرسش‌نامه هفت سؤالی انتظار فرج آمده است.

جدول ۳. میانگین و درصد فراوانی پاسخ به پرسش‌های انتظار فرج دانشجویان

درصد تجمعی گزینه‌های موافقم و کاملاً موافقم	میانگین (۱/۵)	پرسش‌ها
۷۲/۳۸	۴/۰۴	خواندن دعای فرج در هنگام نماز یا در روز
۷۷/۳۵	۴/۲۲	انتظار فرج موجب تعمیق روحیه تعاون و همبستگی مسلمانان است
۸۱/۲۲	۴/۲۲	اصلاح رفتارها به امید پذیرش در پیشگاه امام زمان <small>علیه السلام</small>
۸۳/۱۵	۴/۴۲	آرزوی شهادت در رکاب امام زمان <small>علیه السلام</small>
۴۷/۲۴	۳/۴۸	آگاهی از تکالیف و وظایف خود در عصر غیبت
۶۶/۰۲	۳/۸۳	داشتن احساس خوب از قرار داشتن جزء منتظران امام <small>علیه السلام</small>
۷۰/۴۴	۴/۰۲	داشتن احساس خوب درباره حضرت حین انجام کار مثبت و مفید

بر اساس یافته‌های جدول ۳، بیشترین درصد موافق و کاملاً موافق مربوط به «آرزوی شهادت در رکاب امام زمان علیه السلام» با ۸۳/۱۵ درصد و پس از آن «اصلاح رفتارها به امید پذیرش در پیشگاه امام زمان علیه السلام» با ۸۱/۲۲ درصد است.

کمترین درصد موافق و کاملاً موافق نیز مربوط به «آگاهی از تکالیف و وظایف خود در عصر غیبت» با ۴۷/۲۴ درصد است. میانگین پاسخ‌ها نیز بین ۳/۴۸ تا ۴/۴۲ در نوسان بوده است.

سؤال اصلی پژوهش این است که میزان انتظار فرج در دانشجویان چقدر است؟

جدول ۴. نتایج آزمون Z مقایسه میانگین نمرات میزان انتظار ظهور فرج دانشجویان با میانگین متوسط ۳

متغیر	میانگین	انحراف معیار	آماره آزمون
انتظار فرج	۴/۰۳	۰/۷۵۳	۲۶/۱۴۲

با توجه به این که آماره آزمون جدول ۴، از مقدار $\frac{z_0}{96} = \frac{1}{05}$ بزرگ‌تر است، فرض صفر پژوهش مبنی بر این که میانگین انتظار فرج دانشجویان کوچک‌تر و مساوی ۳ است رد می‌شود. بنابراین فرض پژوهش مبنی بر معناداری میزان انتظار فرج دانشجویان در سطح ۵ درصد تأیید می‌گردد. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که دانشجویان نسبت به موارد مطرح شده درباره انتظار حضرت مهدی علیه السلام اعتقاد دارند.

حیطه‌های مختلف انتظار فرج

در جدول ۵، میانگین و درصد فراوانی پاسخ به پرسش‌های مربوط به حیطه‌های مختلف انتظار فرج در دانشجویان آمده است.

جدول ۵. میانگین و درصد فراوانی پاسخ به پرسش‌های حیطه‌های مختلف انتظار فرج دانشجویان

درصد تجمعی گزینه‌های موافقم و کاملاً موافقم	میانگین [1,5]	گویه‌ها
۸۲/۰۵	۴/۳۳	رفع گره مشکلات من و خانواده با ظهور امام زمان <small>عجله فرجه</small>
۷۷/۳۵	۴/۲۲	انتظار فرج موجب رفع مشکلات مؤمنان می‌شود
۷۹/۵۶	۴/۳۲	استفاده همه انسان‌ها از برکات امام زمان <small>عجله فرجه</small> با ظهور ایشان
۷۲/۱۰	۴/۰۵	خشنودی و بازگشت پیامبر و خاندان ایشان به دنیا با ظهور حضرت
۸۲/۰۴	۴/۳۴	رفع مشکلات موجودات با ظهور امام <small>عجله فرجه</small>
۸۷/۲۹	۴/۵۰	مهم بودن سلامتی و آرامش امام زمان برای من

براساس یافته‌های جدول ۵، در میان حیطه‌های مختلف انتظار فرج بیشترین درصد پاسخ‌های موافق و کاملاً موافق دانشجویان به «اهمیت داشتن سلامتی و آرامش حضرت» با ۸۷/۲۹ درصد اختصاص دارد که در میان سایرین از اهمیت بالاتری برخوردار است. بعد از آن بالاترین درصد اختصاص به «رفع مشکلات من و خانواده» با ۸۲/۰۵ درصد است که در میان سایرین از مرتبه بالاتری برخوردار است. کمترین درصد نیز «خشنودی و بازگشت پیامبر و خاندان ایشان به دنیا با ظهور امام زمان عجله فرجه» با ۷۲/۱۰ درصد موافقت است که به بحث «رجعت» اختصاص دارد. میانگین پاسخ‌ها نیز بین ۴/۰۵ تا ۴/۵۰ در نوسان است.

مقایسه انتظار فرج برحسب ویژگی‌های جمعیت‌شناختی

مقایسه انتظار فرج دانشجویان برحسب جنسیت

جدول ۶. نتایج آزمون T مستقل زوجی مقایسه میانگین انتظار ظهور فرج دانشجویان دختر و پسر

جنسیت	تعداد	میانگین	انحراف معیار	آماره آزمون	مقدار احتمال
دختر	۲۳۳	۴/۱۳	۰/۶۵۶	۳/۳۳۶	۰/۰۰۱
پسر	۱۲۹	۳/۸۶	۰/۸۷۷		

با توجه به این که مقدار احتمال در جدول از سطح معناداری ۰/۰۵ کوچک‌تر است فرض صفر پژوهش درباره این که میانگین انتظار فرج دانشجویان دختر و پسر برابر است، رد می‌شود، از میانگین نظرات جدول، درمی‌یابیم که میزان انتظار فرج در میان دانشجویان دختر از پسر

بیشتر است. می‌توان نتیجه گرفت که دختران دانشجو نسبت به پسران دانشجو، نسبت به انتظار ظهور امام زمان عج اعتقاد بیشتری دارند.

مقایسه انتظار فرج دانشجویان بر حسب وضعیت تأهل

جدول ۷. نتایج آزمون T مستقل زوجی مقایسه میانگین انتظار ظهور فرج دانشجویان مجرد و متأهل

وضعیت تأهل	تعداد	میانگین	انحراف معیار	آماره آزمون	مقدار احتمال
مجرد	۲۷۰	۴/۰۲	۰/۷۴۴	-۰/۷۰۷	۰/۴۸
متأهل	۹۲	۴/۰۸	۰/۷۷۹		

با توجه به این که مقدار احتمال در جدول از ۰/۰۵ بزرگ‌تر است، فرض صفر پژوهش درباره یکسان بودن میانگین انتظار فرج دانشجویان مجرد و متأهل تأیید می‌شود. می‌توان نتیجه گرفت وضعیت تأهل عامل مؤثر بر انتظار فرج دانشجویان نیست.

مقایسه انتظار فرج دانشجویان بر حسب سن

جدول ۸. جدول آنالیز واریانس مقایسه میانگین میزان انتظار ظهور فرج دانشجویان رده‌های سنی مختلف

منبع تغییرات	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	آماره آزمون	مقدار احتمال
بین گروهی	۶/۹۹۴	۳	۲/۳۳۱	۴/۲۲۴	۰/۰۰۶
درون گروهی	۱۹۷/۵۸	۳۵۸	۰/۵۵۲		
کل	۲۰۴/۵۷۳	۳۶۱			

با توجه به این که مقدار احتمال در جدول ۸، از ۰/۰۵ کوچک‌تر است فرض صفر پژوهش درباره یکسان بودن میانگین انتظار فرج دانشجویان رده‌های مختلف سنی رد می‌شود.

جدول ۹. نتایج آزمون LSD زوجی میانگین نمرات انتظار فرج دانشجویان در رده‌های سنی مختلف

سن (۱)	سن (۲)	تفاضل میانگین	مقدار احتمال
[18,21] (4/063)	[21,24]	-0/00374	0/969
	[24,27]	0/273	0/021
	بیشتر از ۲۷ سال	-0/254	0/096
[21,24] (4/067)	[18,21]	0/00374	0/969
	[24,27]	0/277	0/009
	بیشتر از ۲۷ سال	-0/250	0/082
[24,27] (3/789)	[18,21]	-0/273	0/021
	[21,24]	-0/277	0/009
	بیشتر از ۲۷ سال	-0/527	0/001
بیشتر از ۲۷ سال (4/317)	[18,21]	0/254	0/096
	[21,24]	0/250	0/082
	[24,27]	0/527	0/001

یافته‌های جدول ۹، نشان می‌دهد تفاضل میانگین رده‌های سنی ۲۴ تا ۲۷ سال با سایر رده‌های سنی ۱۸ - ۲۱، ۲۱ - ۲۴ و بیشتر از ۲۷ سال در سطح ۵ درصد معنادار است و این بدین معناست که میانگین نمرات انتظار فرج دانشجویان رده سنی ۲۴ تا ۲۷ سال از میانگین نمرات سایر گروه‌های سنی پایین‌تر است.

مقایسه انتظار فرج دانشجویان بر حسب رشته تحصیلی

جدول ۱۰. جدول آنالیز واریانس مقایسه میانگین انتظار ظهور فرج دانشجویان رشته‌های مختلف

منبع تغییرات	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	آماره آزمون	مقدار احتمال
بین گروهی	۱/۶۶۹	۲	۰/۸۳۴	۱/۴۷۶	۰/۲۳۰
درون گروهی	۲۰۲/۹۰۵	۳۵۹	۰/۵۶۵		
کل	۲۰۴/۵۷۳	۳۶۱			

با توجه به این که مقدار احتمال در جدول ۱۰، از ۰/۰۵ بزرگ‌تر است فرض صفر پژوهش درباره یکسان بودن میانگین انتظار فرج دانشجویان رشته‌های مختلف تحصیلی تأیید می‌شود و در نتیجه میان میانگین نمرات انتظار فرج دانشجویان رشته‌های علوم انسانی، مهندسی و علوم پایه تفاوت معناداری وجود ندارد. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که رشته تحصیلی، عاملی مؤثر بر انتظار فرج دانشجویان نیست.

مقایسه انتظار فرج دانشجویان بر حسب وضعیت اقتصادی

جدول ۱۱. جدول آنالیز واریانس مقایسه میانگین انتظار فرج دانشجویان سطوح مختلف اقتصادی

منبع تغییرات	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	آماره آزمون	مقدار احتمال
بین گروهی	۰/۴۰۸	۲	۰/۲۰۴	۰/۳۵۹	۰/۶۹۹
درون گروهی	۲۰۴/۱۶۵	۳۵۹	۰/۵۶۹		
کل	۲۰۴/۵۷۳	۳۶۱			

با توجه به این که مقدار احتمال در جدول ۱۱، از ۰/۰۵ بزرگ‌تر است فرض صفر پژوهش درباره یکسان بودن میانگین انتظار فرج دانشجویان سطوح مختلف اقتصادی تأیید می‌شود و در نتیجه میان میانگین نمرات انتظار فرج دانشجویان با وضعیت‌های اقتصادی ضعیف، متوسط و خوب تفاوت معناداری وجود ندارد.

می‌توان نتیجه گرفت وضعیت اقتصادی، عاملی مؤثر بر انتظار فرج دانشجویان به شمار نمی‌رود.

مقایسه انتظار فرج دانشجویان بر حسب دانشگاه

جدول ۱۲. جدول آنالیز واریانس مقایسه میانگین انتظار فرج دانشجویان دانشگاه‌ها

منبع تغییرات	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	آماره آزمون	مقدار احتمال
بین گروهی	۱۹/۹۰۱	۴	۴/۹۷۵	۹/۶۱۷	۰/۰۰
درون گروهی	۱۸۴/۶۷۲	۳۵۷	۰/۵۱۷		
کل	۲۰۴/۵۷۳	۳۶۱			

با توجه به این که مقدار احتمال در جدول ۱۲، از سطح احتمال ۰/۰۵ کوچک تر است، فرض صفر پژوهش درباره یکسان بودن میانگین انتظار فرج دانشجویان دانشگاه‌های پیام نور شهرهای مختلف رد می شود.

جدول ۱۳. نتایج آزمون LSD زوجی میانگین نمرات انتظار فرج دانشجویان دانشگاه‌های مختلف

مقدار احتمال	تفاضل میانگین	دانشگاه (۲)	دانشگاه (۱)
0	0/557	فارسان	میانگین
0	0/402	بروجن	شهرکرد
0/005	0/467	گندمان	(4/243)
0/691	0/066	فرخ شهر	
0	-0/557	شهرکرد	فارسان
0/211	-0/155	بروجن	(3/685)
0/622	-0/09	گندمان	
0/007	-0/492	فرخ شهر	
0	-0/402	شهرکرد	بروجن
0/211	0/155	فارسان	(3/841)
0/713	0/065	گندمان	
0/058	-0/336	فرخ شهر	
0/005	-0/467	شهرکرد	گندمان
0/622	0/09	فارسان	(3/775)
0/713	-0/065	بروجن	
0/071	-0/401	فرخ شهر	
0/691	-0/066	شهرکرد	فرخ شهر
0/007	0/492	فارسان	(4/177)
0/058	0/336	بروجن	
0/071	0/401	گندمان	

یافته‌های جدول ۱۳، نشان می‌دهد میانگین انتظار فرج دانشجویان دانشگاه‌های شهرکرد با فارسان، بروجن و گندمان، همچنین دانشجویان دانشگاه‌های فرخ شهر و فارسان با یکدیگر متفاوت است.

نتیجه

انتظار فرج به عنوان یکی از آموزه‌های دینی نقش مهمی در کنترل ناهنجاری‌های اجتماعی و اصلاح جامعه دارد و در واقع نوعی آمادگی برای پاک شدن، پاک زیستن، پویش همیشگی همراه با خودسازی، ساختن دیگران و زمینه‌سازی برای حکومت صالح مهدوی است. انتظار فرج با نظارت اجتماعی، سبب همبستگی اجتماعی و شکل گرفتن جامعه اخلاقی می‌گردد.

برای دستیابی به هدف ظهور منجی باید انسان‌های منتظر، زمینه‌های استقرار آن دولت کریمه را آماده سازند و جهت حرکتشان به سمت فرهنگ‌سازی و زمینه‌سازی این آرمان شهر موعود باشد. بنابراین سؤال مهم این است که چه عواملی در میزان انتظار فرج می‌تواند مؤثر باشد؟

نتایج این پژوهش نشان داد که میانگین نمرات انتظار فرج دانشجویان ۴/۰۳ است. بنابراین می‌توان گفت انتظار ظهور در بین دانشجویان دانشگاه پیام نور استان بالاتر از سطح متوسط است.

بر اساس یافته‌های این پژوهش میانگین نمره مؤلفه انتظار ظهور در دانشجویان دانشگاه‌های پیام نور چهارمحال و بختیاری به طور قابل ملاحظه‌ای از میانگین نمره مؤلفه انتظار ظهور جوانان تهرانی در پژوهش حسین زاده و همکاران (۱۳۸۸) بالاتر است و تنها یک صدم نمره از میانگین نمره مؤلفه انتظار ظهور دانش‌آموزان قمی در پژوهش یزدخواستی و همکاران (۱۳۹۱) کمتر است. این یافته نشان می‌دهد که دانشجویان چهارمحال و بختیاری از لحاظ عقاید مذهبی یا دست کم از نظر میزان انتظار ظهور در وضعیت مطلوب و تقریباً مشابه دانش‌آموزان شهر مذهبی قم قرار دارند. این امر را می‌توان به بافت فرهنگی و سنتی خاص استان چهارمحال و بختیاری نسبت داد که احتمالاً باعث شده جوانان پای‌بند به آن، در مقابل مسئله منجی موعود که امروزه از سوی غرب با تبلیغات سنگین به اشکال مختلف و به شدت مورد حمله قرار گرفته و بیشتر نسل جوان را هدف قرار داده است، مصون باشند. یافته‌های این پژوهش نشان داد میانگین نمره شرکت‌کنندگان در این پژوهش در همه موارد

انتظار ظهور از جمله اصلاح رفتارها به امید پذیرش در پیشگاه امام زمان علیه السلام، آگاهی از تکالیف و وظایف خود در عصر غیبت و داشتن احساس خوب بابت از منتظران امام علیه السلام بودن، خواندن دعای فرج در هنگام نماز یا طی روز و اعتقاد به تأثیر مثبت انتظار فرج بر تعمیق روحیه تعاون و همبستگی مسلمانان، از میانگین ۳ بالاتر است. بنابراین می‌توان با بهره‌گیری از پتانسیل مثبت این جوانان و کمک به رشد معنوی هرچه بیشتر آن‌ها، سرمایه معنوی بسی ارزشمند ایجاد کرد که زمینه‌ساز ظهور امام زمان علیه السلام شود.

بخشی دیگر از یافته‌های پژوهش نشان داد که در میان حیطه‌های مختلف انتظار فرج بیشترین درصد پاسخ‌های موافق و کاملاً موافق دانشجویان به «اهمیت داشتن سلامتی و آرامش حضرت» و در درجه بعدی «رفع مشکلات من و خانواده» و «رفع مشکلات موجود با ظهور امام علیه السلام» بستگی دارد. این امر نشان می‌دهد رضایت خاطر امام زمان علیه السلام که به سبب عمل کردن شیعیان به وظایف دوران انتظار تحقق می‌یابد، برای شرکت‌کنندگان در پژوهش مهم‌تر از سایر انگیزه‌های انتظار ظهور منجی حتی رفع مشکلات شخصی و خانوادگی است و این حاکی از ارزش‌های متعالی و وارستگی آن‌هاست. یکسان بودن میانگین «رفع مشکلات من و خانواده» و «رفع مشکلات موجود» نیز نشان می‌دهد برای شرکت‌کنندگان در پژوهش رفع مشکلات فردی و خانوادگی و رفع مشکلات جامعه از اولویت یکسانی برخوردار است که این نیز بیان‌گر طرز فکر متعالی آن‌هاست و اگر این حالت با مفاهیم روان‌شناسی مقایسه شود، می‌توان آن را معادل سطح اخلاق پس قراردادی مراحل رشد اخلاقی کلبرگ دانست که در آن فرد به جهان شمول بودن اخلاق اعتقاد دارد؛ به این معنا که معتقد است درباره تحقق حقوق و خواسته‌ها، همه ساکنان جهان در اولویتی یکسان قرار دارند و هیچ‌کس بر فرد دیگر ترجیح ندارد و این حالت بالاترین سطح رشد اخلاقی است.

افزون بر این، نتایج پژوهش نشان داد از بین متغیرهای جمعیت‌شناختی جنسیت، وضعیت تأهل، سن، رشته تحصیلی، وضعیت اقتصادی و دانشگاه، تنها متغیرهای جنسیت، سن و دانشگاه در سطح احتمال ۰/۰۵ بر انتظار فرج دانشجویان تأثیر داشتند.

درباره جنسیت، یافته‌های پژوهش نشان داد میانگین نمره انتظار فرج در دانشجویان دختر بالاتر از دانشجویان پسر است. این یافته بر اساس این واقعیت که زنان در کل مذهبی‌تر از مردان هستند، قابل تبیین است و نشان می‌دهد عدم تلاش سازنده بسیاری از بانوان درباره انتظار فعال برای ظهور، به دلیل ضعف اعتقادی آن‌ها نیست، بلکه به باور برخی نویسندگان (نک: ملایی، ۱۳۹۲)، این مسئله به دلیل ضعف در شناخت ماهیت و کیفیت حضور و

فعالیت‌های اجتماعی، برای زمینه‌سازی ظهور منجی موعود، مثمر ثمر و مفید است و باید با استفاده از سرمایه اعتقادی زنان به تربیت اجتماعی صحیح آن‌ها به گونه‌ای که شرایط ظهور امام زمان عجل الله فرجه را فراهم سازد، همت گمارد.

درباره تأثیر سن، یافته‌های پژوهش نشان داد میانگین نمره انتظار فرج در دانشجویان با دامنه سنی ۲۴ - ۲۷ سال پایین‌تر از میانگین نمره انتظار فرج در دانشجویان رده‌های سنی ۱۸ - ۲۱، ۲۱ - ۲۴ و ۲۴ - ۲۷ سال به بالاست. نتایج به دست آمده درباره سن را می‌توان این‌طور توضیح داد که اگرچه سن تحصیلات دانشگاهی در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد دامنه وسیعی ندارد، اما کسانی که در دانشگاه‌های پیام نور تحصیل می‌کنند به علت شرایط خاص خود - مانند شاغل بودن، تأهل و... - و تناسب نسبی سیستم آموزشی دانشگاه پیام نور با شرایط خاص آن‌ها، از این قاعده تا حدی مستثنی هستند و دامنه سنی دانشجویان در این نوع دانشگاه‌ها تا اندازه‌ای گسترده‌تر است. بنابراین می‌توان احتمال داد دانشجویان ۲۴ - ۲۷ سال به اقتضای شرایط سنی خود بیش از دانشجویان دیگر سنین دغدغه خاطر اشتغال، ازدواج و... دارند و این امر می‌تواند باعث شود این جوانان کمتر از دانشجویان بقیه سنین، برای پرداختن به امورات اعتقادی، حوصله و فراغت فکری داشته باشند. از سوی دیگر، دانشجویانی که در این رده سنی قرار دارند، به علت شرایط حساس این مقطع سنی و از جمله نیازهای مختلف، احتمالاً در برابر تهاجم فکری و فرهنگی بیگانگان آسیب‌پذیرترند.

در تبیین تأثیر دانشگاه محل تحصیل بر میزان انتظار فرج می‌توان گفت با توجه به این که هریک از دانشگاه‌های مورد بررسی در شهری جداگانه هستند - که طبیعتاً از لحاظ ویژگی‌های فرهنگی و بافت سنتی تا حدی از شهرهای دیگر متمایز است - این نتیجه دور از انتظار نیست؛ و اهمیت این موضوع وقتی روشن می‌شود که بدانیم در استان چهارمحال و بختیاری اقوام مختلفی ساکن اند که هر کدام در یک شهر یا چندشهر خاص تجمع بیشتری یافته‌اند.

با توجه به این که بخشی از نتایج، حاکی از ناآگاهی بیشتر دانشجویان از تکالیف و وظایف خود در عصر غیبت بود، پیشنهاد می‌شود برای آشنایی بیشتر این قشر، برنامه‌ریزی بهتری در برگزاری کلاس‌هایی با موضوع وظایف منتظران مهدی عجل الله فرجه به ویژه برای دانشجویان دختر و دانشجویان سنین ۲۴ - ۲۷ سال و گنجاندن این موضوع در همایش‌های مختلف مربوط به مهدویت، صورت گیرد.

منابع

- جزایری، سید طیب، *آخرین ذخیره الهی*، ترجمه: مؤسسه علوم آل محمد علیه السلام، تهران، نشر، ۱۳۸۹ ش.
- حسین زاده، اکرم؛ محمد احسان تقی زاده؛ رضا همایی، «بررسی باور به مهدویت در میان جوانان پانزده تا ۲۹ ساله تهرانی»، فصل نامه *مشرق موعود*، سال سوم، ش ۱۲، ۱۳۸۸ ش.
- داوودی، رشید، «بررسی نقش دعا در فرهنگ انتظار»، فصل نامه *راه تربیت*، قم، سال ششم، ش ۱۵، ۱۳۹۰ ش.
- داوودی، علی اصغر، «مهدویت و دکتربین های سیاسی - اجتماعی معاصر»، *مجموعه آثار دومین همایش بین المللی دکتربین مهدویت (ج ۳)*، ۱۳۸۵ ش.
- سرمد، زهره؛ عباس بازرگان، *روش های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران، نشر آگه، ۱۳۷۶ ش.
- شرفی، محمدرضا، «مقدمه ای بر آثار تربیتی و روان شناختی انتظار»، ماه نامه *انتظار موعود*، سال هفتم، ش ۳۸، ۱۳۸۲ ش.
- شفیعی سروستانی، ابراهیم، *معرفت امام زمان علیه السلام و تکلیف منتظران*، تهران، بی نا، ۱۳۸۴ ش.
- صدر، محمد باقر، *امام مهدی علیه السلام حماسه ای از نون*، ترجمه و تصحیح: کتاب نامه بزرگ اسلامی، قم، مؤسسه الامام المهدی، ۱۳۵۶ ش.
- فاضلی نیا، نفیسه، «ظرفیت های انقلاب اسلامی در راستای زمینه سازی ظهور منجی»، فصل نامه *مشرق موعود*، سال سوم، ش ۱۱، ۱۳۸۸ ش.
- گوهری، عباس؛ محسن دیمه کار گراب، «رسالت منتظران در زمینه سازی برای ظهور و تحقق دولت کریمه» *صحیفه مبین*، ش ۴۸، ۱۳۸۹ ش.
- مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
- مکارم شیرازی، ناصر، *حکومت جهانی مهدی علیه السلام*، قم، نشر نسل جوان، ۱۳۸۶ ش.
- ملایی، حسن، «چشم انداز تربیت اجتماعی زنان در فرهنگ مهدویت»، فصل نامه *پژوهش های مهدوی*، سال دوم، ش ۵، ۱۳۹۲ ش.
- نیک پناه، منصور؛ سید میثم مظلوم زاده؛ منصوره پورجعفر، «بازکاوی ضرورت های فرهنگی و ادبی انتظار و ارزیابی میزان آشنایی جوانان با مبانی مهدوی و معیارهای مربوطه»، فصل نامه *انتظار موعود*، سال دوازدهم، ش ۳۹، ۱۳۹۱ ش.
- نیلی پور، مهدی، *انتظار و وظایف منتظران*، قم، انتشارات سلسبیل، چاپ سوم، ۱۳۸۷ ش.
- هاشمی شهیدی، اسد الله، *ظهور حضرت مهدی علیه السلام از دیدگاه اسلام و مذاهب و ملل جهان*، قم،

- انتشارات مسجد مقدس جمکران، چاپ اول، ۱۳۸۰ ش.
- هاشمی، سیدعلی، «شیعیان عصر حضور امامان علیهم‌السلام و موضوع مهدویت»، معرفت کلامی، سال اول، ش ۴، ۱۳۸۹ ش.
- یزدخواستی، علی؛ محمد امینی؛ حمید رحیمی؛ ساره غفاری ایرانی، «بررسی وضعیت فرهنگ مهدویت بین دانش‌آموزان دوره متوسطه شهر قم»، فصل‌نامه مشرق موعود، سال ششم، ش ۲۳، ۱۳۹۱ ش.

